

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2007

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – 244 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 25 грудня 2007 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Віктор Савенко

- кандидат історичних наук, доцент

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Богдан Мельничук

- член Національної спілки письменників України

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Lesya Smutok, Igor Smutok

ETHNIC AND RELIGIOUS COMPOSITION OF CITIZENS OF NOVYY SAMBIR IN XVI-XVIII CENT

The article deals with and religious composition of citizens of Novyy Sambir in XV – XVIII cent. The author marks that it was not homogeneous. The main groups were German, then – Polish, Russian and Jews. Besides at different times there lived Armenian, Scotsmen, ect. But they did not have autonomous rights and did not create a separate legal group. The article shows the history of Polish community and other ethnic groups and how they start living in the town.

УДК 94 (478)

Вадим Ореховський

ПЕТРО МОГИЛА ТА РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII СТОЛІТТІ

Розглянуто питання церковної реформи на Україні за часів митрополита Петра Могили (1632–1637 рр.).

Київський митрополит Петро Могила належить до кола найвидатніших діячів української і не тільки української історії XVII ст. Саме з ним пов'язують той могутній поштовх, що сприяв виведенню православної церкви з кризи, в якій вона опинилась у XVI ст. Зрозуміло, що ця особистість стала предметом дослідження значної кількості як вітчизняних, так і західних вчених [7; 8; 14; 16].

Мета цієї статті – дослідити основні напрямки церковної реформи П.Могили, що привели до низки якісних перетворень у становищі Київської митрополії, еволюції її суспільного статусу.

Початок XVII ст. був характерний подальшим наростанням конфронтації у суспільних колах Речі Посполитої. Берестейська церковна унія 1596 р. залишила у спадок розколоту Київську митрополію, що складалася фактично з двох церков – “з'єдиненої”, наділеної офіційним статусом греко-католицької та “нез'єдиненої” – напівлегальної православної, яку не визнав уряд країни.

Правда, протягом першої чверті XVII ст. становище останньої певною мірою змінилося на краще. В результаті наполегливих зусиль православної шляхти, що виявилися у 1601–1607 рр. польські сейми 1607 та 1609 рр. офіційно визнали існування православної церкви. Конституції цих сеймів надовго стали для православних правничою засадою у боротьбі за свої права [1, с.151; 10, с. 236].

Однак, визнання де-юре існування у Речі Посполитій двох церков візантійського обряду не змінило їх статусу. Уніатську церкву підтримував уряд, ієрархію її визнавав і збільшував король. У той же час православна церква опинилася під загрозою повної втрати своєї ієрархії, що загрожувало її існуванню.

Якісно нова доба в історії українського православ'я розпочалася з активним залученням до оборони церкви та інтересів віруючих нової суспільної верстви – козацтва. Вступ у 1615 р. до Київського Богоявленського братства гетьмана Петра Сагайдачного став тією подією, що значно активізувала церковне життя [6, с. 225].

У 1620 р. православна ієрархія була відновлена. Це стало можливим завдяки сприянню козацького Війська Запорозького на чолі з його гетьманом П.Сагайдачним та київського братства. Єрусалимський патріарх Феофан, який повертався з Москви, де збирав пожертви для Східної церкви і брав участь у висвяченні Московського патріарха Філарета, на кордоні з Московією зустрів загін козаків, котрий супроводжував високу духовну особу до Києва. Саме тут Феофан висвятив у сан митрополита Київського Йова Борецького – ігумена Києво-Михайлівського монастиря, колишнього ректора Львівської, а згодом – Київської братських шкіл, а також ще п'ятьох єпископів [2, с. 251–253; 6, с. 225].

Хоча висвячення і було канонічним характер, воно натрапило на жорстокий опір із боку королівської влади, католицького духовенства та шляхти. Король Сигізмунд III оголосив патріарха Феофана (на цей час козаки вже вивезли його за кордони Речі Посполитої) турецьким шпигуном, а православних ієрархів, яких він висвятив – незаконними і такими, котрі підлягають арешту й суду. З свого боку уніатський митрополит Й.Рутський піддав анафемі новопоставлених єпископів. Піддати "руських лжеєпископів" заслуженому покаранню закликав папа [13, с. 121–122].

Боротьба за легалізацію української православної ієрархії розтягнулася більше ніж на десять років. Тільки після смерті Сигізмунда III у 1632 р. були задоволені рішучі домагання козацтва і православної шляхти. Велике значення у цих подіях мало обрання новим митрополитом Київським архимандрита Києво-Печерської лаври П. Могили.

Петро Могила народився в сім'ї молдавського господаря Симеона Могили та його дружини, угорської князівни Маргарет у грудні 1596 р. Його сім'я, глибоко православна, була тісно пов'язана з Україною, зокрема зі Львівським братством. Тут згодом і навчався юний Петро, а незабаром – у Замойській академії. У 1621 р. П. Могила взяв участь у Хотинській битві й став відомим польському королеві Владиславу. Однак військова кар'єра не приваблювала П. Могили. Він під впливом Київського митрополита Йова Борецького прийняв чернецтво. У 1627 р. його було обрано архимандритом Києво-Печерського монастиря [9, с. 162–163; 11, с. 394–395; 15, с. 83–84].

На ієрархічну дорогу П.Могила вступив в умовах, коли православна руська аристократія шукала шляхи до послаблення напруги у відносинах із урядовими колами Речі Посполитої та досягнення легалізації православної ієрархії, яку все ще не визнавали. Саме постать лояльного до Польщі аристократа полегшила можливість компромісної угоди між православною шляхтою та польським урядом.

1 листопада 1632 р. польський король Владислав підписав так звані "Пункти заспокоєння обивателів грецької віри". На думку знаного історика-україніста С. Плохія: "Пункти були фактичним визнанням православної церкви з боку держави, давши православним право мати власного митрополита і єпископів та створивши підґрунтя для розв'язання майнових суперечок між православними й уніатами" [13, с. 130]. Нові можливості відразу ж використали православні депутати, які негайно обрали "законного" митрополита та двох єпископів. Цим "законним" митрополитом і став, про що вже йшлося, Петро Могила.

За час перебування на митрополичому престолі (1632–1647 рр.) він докорінно реформував церковне життя.

Однією з найнагальніших проблем, що стояли перед новим митрополитом, було зміцнення церковної організації, зруйнованої у період безієрархічного існування. Першим напрямком діяльності П. Могили у цій сфері стала боротьба з порушенням канонів при введенні в духовний сан та обійманні церковних посад. Найпоширенішим тут було так зване "двоєжонство" священників, яке траплялося навіть у вищих церковних колах.

Прикладом принципової позиції митрополита щодо цього питання стала активна протидія останнього обранню шляхтича Івана Романовича Поппеля на Перемишльську єпископську кафедру. Хоча того ж І. Поппеля обрала громада, й він отримав королівський привілей, П. Могила залишився непохитним і відмовив шляхтичеві у посвяті, мотивуючи це тим, що "...проти совісті та правил святих отців вчинити того не можемо" [10, с. 294].

Іншим напрямком, спрямованим на впорядкування внутрішнього життя церкви, стало те, що митрополит перевіряв канонічну законність рукопокладень священників. Зокрема, останні повинні були представити документи про висвяту – "ставлені грамоти". Якщо

з якихось причин, таких документів не мали, їх слід було замінити спеціальними свідоцтвами від представників громади про законність свого служіння. Тільки тоді священики отримували спеціальні свідоцтва замість втрачених [10, с. 295].

У свідоцтвах було наголошено на таких обов'язках священиків: добра поведінка, турбота про паству, здійснення у визначені дні літургій. Їх застерігали від благословення неканонічних шлюбів; зобов'язували дванадцять разів на рік сповідатися перед старшим духівником і документально це підтверджувати; вони обіцяли не залишати престолу без митрополичого дозволу і благословення [10, с. 295].

Наступною складовою, що мала на меті реформувати церковно-адміністративне управління, стало запровадження регулярних "візитацій" підпорядкованих митрополитові єпархій. "Митрополичі намісники", які їх здійснювали, були наділені дуже широкими повноваженнями: вони мали право тимчасово замінити єпископські кафедри, представляти митрополита в судах та урядових установах, наглядали за монастирями та чернецтвом [5:455; 10:296].

Велике значення відігравали особисті "візитації" Петра Могили як на спільні сейми до Кракова або Варшави так і в інші міста й особливо монастирі, котрі митрополит відвідував "яко пастир" [5, с. 455; 10, с. 296].

Велике значення у зміцненні церковної юрисдикції відіграло введення консисторських судів, які й мали розбирати різні конфлікти серед духовенства. Членами консисторії були, як правило, освічені ченці, переважно з тих, хто мав досвід управління та духовно-викладацької роботи [5, с. 455; 10, с. 297–298].

Митрополичу владу не можливо було зміцнити без залагодження стосунків із братствами. Звичайно, що П. Могила не міг не обмежити деяких претензій останніх, але головним принципом у стосунках митрополита з братчиками було не конфліктування, а відстоювання своєї гідності як голови Київської митрополії, а також обережні й водночас дуже наполегливі намагання особисто брати участь у діяльності братств. Безумовно, що в цій справі звання екзарха, яке Петро Могила отримав від Константинопольського патріаршого престолу, значно допомогло у подоланні протиріччя між братською ставропігією та митрополичою владою [10, с. 298–299].

Ще одним аспектом багатогранної діяльності П. Могили стали його зусилля щодо відновлення та збереження національних християнських святинь. У цій діяльності він визначив декілька напрямків: відбудова та реставрування київських храмів; оздоблення й влаштування храмових ризниць; збирання й поповнення зібрань святих мощей.

Багато київських храмів відновлювали саме завдяки зусиллям Київського митрополита. Серед них: Софійський собор, Видубицький та Флорівський монастирі. Успенський собор Києво-Печерської лаври, Десятинна церква, храми Спаса на Берестові та св. Василя [4, с. 98].

Важливою для П. Могили була підтримка з боку російського царя Михайла Федоровича Романова. Тільки до нього Київським митрополит відправив 19 листів із проханням про "царську милостину" і отримав безліч соболів на "составление, создание и украшение Божих храмов" [4, с. 101].

Завдяки діяльності П. Могили за Києвом закріпилося значення святині руського православ'я.

Особливу увагу митрополит приділяв культурно-освітній справі та впорядкуванню богословсько-культової діяльності церкви. Одним із найамбітніших його проектів у царині освіти стала розбудова Київської колегії, створеної у 1632 р., до того, як Могила обрали митрополитом.

Виводячи свою колегію на рівень сучасної йому європейської науки, П. Могила запозичив у католицьких колегій Західної і Центральної Європи адміністративну структуру, ввів курс "семи вільних наук" і латинську мову як предмет вивчення та викладання, з огляду на те, що нею послуговувалися в усіх університетах Європи, у науці, літературі, дипломатії, судочинстві. Ще навчаючись у молодшому відділенні колегії, учні мали використовувати латину не тільки на уроках, а й за стінами класів, у повсякденному житті [15, с. 87].

У колегії вивчали також і старослов'янську мову. Спочатку в молодших класах засвоювали її ази, а в старших нею писали вірші й панегірики [15, с. 87].

Дбаючи про поширення освіти в регіонах України, П. Могила заснував "училишні колонії" Київської колегії – в Кременці (1636 р.), Вінниці (1638 р.), Гощі (1639 р.), Більську (1640 р.), а також колегіум у Яссах (1640 р.), греко-латинську школу у Торговиштах [15, с. 88].

Розвиток колегіуму П. Могила вважав за необхідне забезпечити і з матеріального боку. На утримання закладу використовували доходи з частини земельних володінь Києво-Печерської лаври. Збирав митрополит П. Могила і спеціальні пожертвування. Заснував бібліотеку [11, с. 398].

Колегіуму заповів і більшу частину власного майна – села Вишеньки та Гнідин, хутори Позняківку й Пологи та ін., а також 65 тисяч злотих готівкою і під закладом, родинний срібний посуд, митрополичий одяг й митру і найбільшу свою цінність – бібліотеку (2131 книгу). Своїх наступників він закликав берегти колегіум "яко єдину заставу посеїбичному життю" [15, с. 89].

Велике значення у реформуванні церкви відіграла видавнича діяльність митрополита. Він встановив контроль над православними друкарнями і контролював, що вони публікували. У друкарні Києво-Печерської лаври видавали богослужбові книги, богословські твори та шкільні підручники. У 1646 р. за участю П. Могили у Києві було видано православний службеник, що посприяло вдосконаленню літургійної практики. Однак найбільшою богословською заслугою Київського митрополита стало те, що він написав православний катехізис. Його у 1643 р. схвалили східні патріархи, а у 1645 р. його видали у Києві. Як стверджує С. Головащенко, "... саме ця книга стала символічною книгою світового православ'я, загальновизнаним викладом віровчення" [6, с. 226].

Часів перебування П. Могили на митрополичій кафедрі характерні певними спробами поліпшити стосунки між уніатами і православними. У 1636 р. польський король Владислав IV видав універсал із пропозицією обговорити питання об'єднання церков на наступному сеймі. Однак Рим відмовив у проведенні спільного православно-уніатського собору. У листах до Владислава та П. Могили папа і конгрегація кардиналів наполягали на тому, що об'єднання можливе тільки на умовах визнання рішень Флорентійського собору 1439 р. та зверхності Римської церкви. Сенс їх полягав у тому, що замість об'єднання передбачали приєднати православну церкву до католицької, а також вилучити першу з єднання із іншими східними церквами. Звичайно, що за таких умов, досягнення угоди було неможливим [13, с. 133].

Майже через десять років ідея об'єднання двох церков у так званій "універсальній унії" знову набуває реальних контурів. Тим більше, що цю ідею підтримував король Владислав, який бажав припинення ворожнечі між представниками різних християнських конфесій і внутрішнього спокою в країні. У 1645 р. посланець короля Валеріян Магні привіз до Риму план "універсальної унії", найімовірніше, авторства Петра Могили і православного магната Адама Кисіля [3, с. 95; 12, с. 85].

Цей проект складався з двох частин: критики Берестейської унії (1596 р.) та нового плану злуки. За задумом авторів проекту, унія мала бути об'єднанням двох різних церков, а не підпорядкуванням одна одній. Рим вирішив розпочати переговори й доручив цю справу папському нунцію у Польщі. Однак, поки дійшло до конкретних дій, П. Могила помер у 1647 р. Переговори тривали, але бракувало авторитету для остаточного розв'язання проблеми. Хмельниччина перервала їх із гаслом: знищити унію. Руська церква залишилася розділеною. Це була ледь не єдина справа, яку митрополит не довів до кінця [3, с. 95–96].

Таким чином, 14-річний період перебування на митрополичому престолі П. Могили був характерним успішним реформуванням православної церкви на українських землях, що приготувало її до викликів та потреби конкурувати з католицькими і протестантськими суперниками.

Саме за П. Могили – енергійного адміністратора та видатного богослова – Київська митрополія набула статусу найбільш самостійної і авторитетної за весь час свого існування

Список використаних джерел

1. Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Мн.: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
2. Великий А. ЧСВВ. 3 літопису християнської України. – Т.4. – Львів: Місіонер, 1998. – 280 с.
3. Великий В. Важливий проект Петра Могили від 1645 р./ Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С. 95–96.
4. Верещагіна Н. Древні християнські святині Києва та діяльність Петра Могили по їх відновленню й збереженню/ Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С.97–103.
5. Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 656 с.
6. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
7. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). В 2 т. – Киев, 1883–1898.
8. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – К., 1997.
9. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 443с.
10. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П.Яроцького. – 1997. – 376 с.
11. Карташев А. В. История Русской церкви: В 2 т. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т.1. – 846 с.
12. Панас К. Історія Української церкви. – Львів: НВП "Трансінтех", 1992. – 160 с.
13. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К. Критика, 2005. – 496 с.
14. Феномен Петра Могили. Біографія, діяльність, позиція. Ред. В. Климов. – К., 1996.
15. Хижняк З. Великий і мудрий митрополит П.Могила / Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – С.83–90.
16. Sysyn, Frank E. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // HUS – 1984. – №1–2. – P. 155–187.

Vadym Orehovskij

PETER MOHYLA AND RELIGION REFORM IN THE UKRAINE IN XVII CENTURY

This article is devoted to one of the prominent events of the Ukraine history - reform of the orthodox church in XVII cent.

УДК 94 (477)

Наталія Коростіль

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СФЕРА СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Висвітлено становлення духовної сфери та освіти українських аграріїв в умовах іноземного поневолення.

Розбудова незалежної України потребує глибокого вивчення і критичного осмислення соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському селі. Історія Східної Галичини є органічною частиною історії українського народу. Закономірно, що перші позиції у висвітленні цієї тематики зайняли західноукраїнські історики, для яких вона ближча й актуальніша. На особливу увагу заслуговують дослідження І. Васюти [1], Ю. Сливки [2], М. Литвина і К. Науменка [3], М. Кугутяка [4], С. Качараби [5], О. Рубльова [6], В. Смоля [7]. Окремі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку Га-